

JOHAN FORSSBLAD

Med vardagens bilder

mot morgondagens museum

Museifolk och journalister, gör dom egentligen samma jobb? Det är bara tidsperspektivet som skiljer. Man kan samla och dokumentera och spara för sena tiders barn eller man kan dokumentera och skildra och berätta nu genast. Museerna samlar fakta, föremål för framtiden. Jag samlar för nuet. Jag informerar om vad som händer, gärna med en folkbildande grundton i ett medium där mottagarens tålamod är kort och hans eller hennes finger ständigt vilar på fjärrkontrollen.

Men även om min tidsaspekt är kort jämfört med museifolkets, blir mina program efter en tid i arkiven upphöjda till tidsbilder. Någon gång i framtiden kommer någon att säga: Tänk vilken tur, att någon ändå har brytt sig om att filma tillverkning av enkla vardagsföremål i slutet av 1900-talet.

För precis så kände jag när jag i Sveriges Televisions arkiv fann filmbilder från 1923 av en cykeldriven skärslipare. Tänk att det som är så unikt idag blev dokumenterat 1923, när det bara var något så vardagligt som en man som har en slipsten på sin cykel. Nu går skärsliparen igen i programserien *Kulturlagret.*

Nya tider – nya katastrofhot

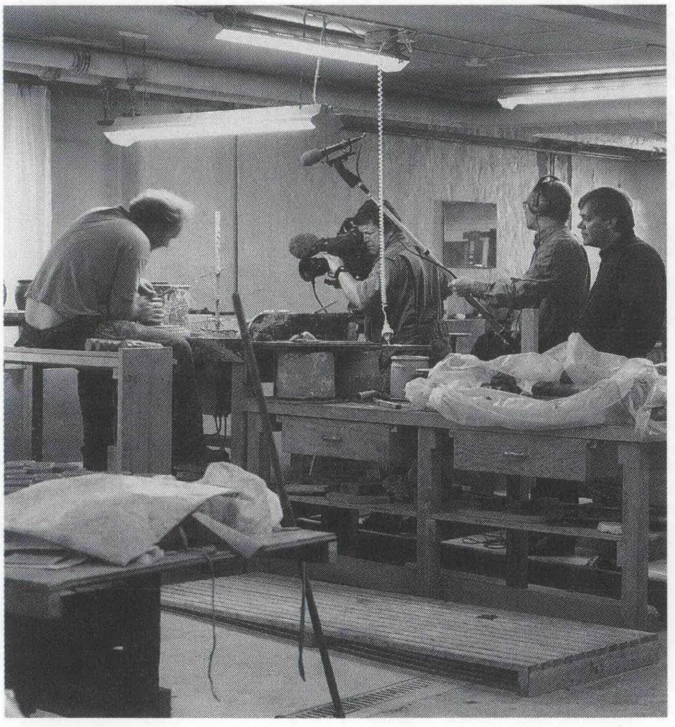
För tusen år sedan vandrade munkar och undergångsprofeter runt Europa och manade till bättring och botgöring eftersom världen skulle gå under år 1000.

Losec i mängd.
FOTO FÖRFATTAREN

Nu i slutet av 1900-talet är det inte jorden som hotar att gå under – nu är det tekniken, datatekniken, som inte antas kunna gå över i ett nytt årtusende. Men på samma sätt som det naturligtvis är orimligt att tro att en allsmäktig gudomlighet skulle hantera sin skapelse i potenser av 10 och låta den gå i putten efter enbart 1000 år i sann slit- och slänganda, lika otroligt är det att någon skulle kunna konstruera ett datasystem utan att kunna räkna till mer än 99. Eller?

Var tid har naturligtvis sina uttryck. På 900-talet var det skapelsens gudar som vi bävade för. Det var ju en religionens tidsålder, kristendomen höll på att erövra hela Europa. Om man i stället tar ett något mindre tidsspann än tusen år och jämför, blir det andra tankar som slår en. När det gäller teknikhistoria och teknikkultur är hundra år en tillräckligt lång tid för att man ska hisna. Ett sekel är ju faktiskt inte så mycket mer än en människoålder. Ändå är det som en hel eon, när man ser hur tekniken har utvecklats.

Nu bävar vi alltså för att tekniken ska haverera. Med tanke på hur utvecklingen varit fram till idag, är det väl inte så konstigt att tekniken även färgar våra mardrömmar.

Vägen till studion (th).
FOTO FÖRFATTAREN

Filmteamet i aktion (tv).
FOTO NISSE CRONESTRAND, TEKNISKA MUSEETS ARKIV

Ändå är det väl, då som nu, mest det där strecket – millenniestrecket – som sänder kalla kårar längs ryggraden och får oss att börja tvivla på skapelserna, oavsett vem som är skaparen. Ibland handlar det om ett jordklot, ibland om ett digitalt kommunikationsmedium.

Kulturlagret

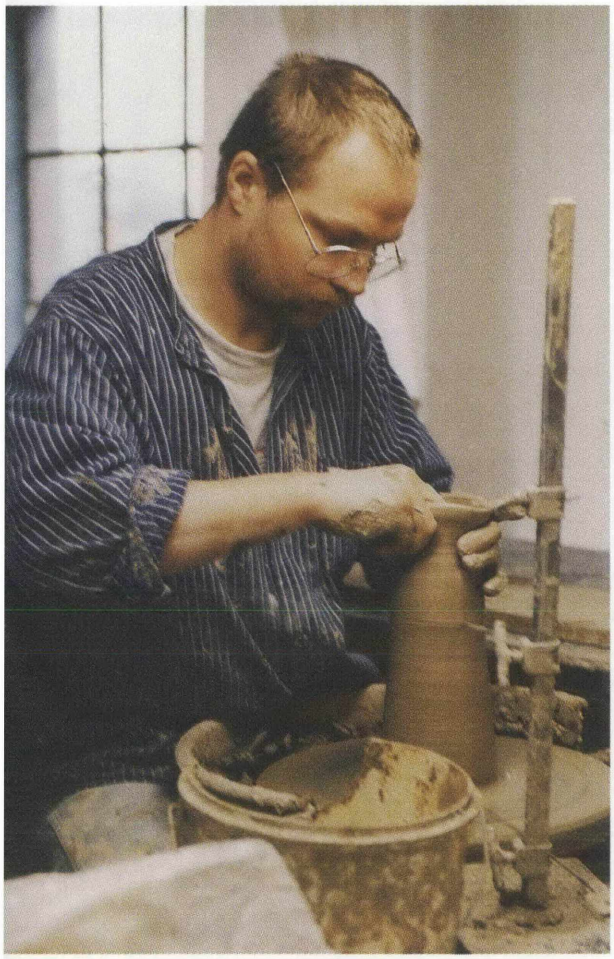
Kulturlagret är det skikt arkeologerna gräver sig igenom för att kartlägga människans tidigare liv. Det är också museets magasin med insamlade föremål. Där finns de uppgrävda dödbenen, krukskärvorna, mangelbrädena, kläderna, tavlorna, arbetsredskapen, de uppstoppade djuren. *Kulturlagret* är också en serie teveprogram om föremål som ännu inte hamnat i jorden eller i museimagasinet, nämligen vardagens föremål – verktyg, varor, grejer och andra saker som ingår i vår kultur. Varje tid, varje land, varje folk, varje kultur har sina specifika attribut.

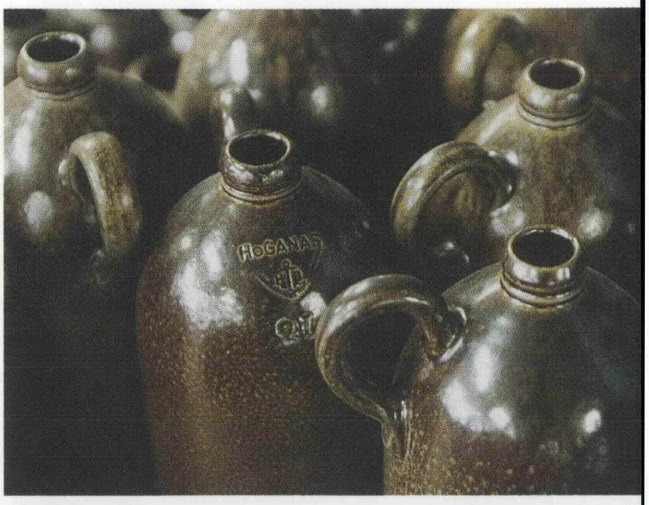
Samtidigt som Krister Aronsson och Nisse Cronestrand från Tekniska museet besökte unika industrier för att dokumentera deras verksamhet, filmade jag för Sveriges Television. Ibland möttes vi. Även om vi hade olika syfte och olika medium för att redovisa vårt arbete, var det samma sökande. Det vi ville finna var föremålens själ. En kniv är måhända bara en kniv, men en morakniv är något mer. För att inte tala om ett höganäskrus, en burk Falu rödfärg, en tändsticka från Tidaholm eller ett ljus från Liljeholmens fabrik, numera belägen i Oskarshamn. "En ros är en ros är en ros" skrev Gertrude Stein, berömd amerikansk kulturtant i det tidiga 1900-talets Paris. Barnängens tvål är inte vilken tvål som helst. Det är en laddad tvål.

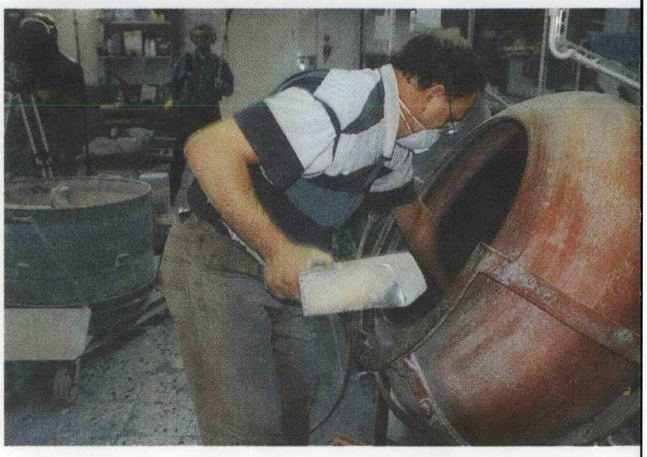
Spåren av arbete

Hur mycket av arbetarens egen personlighet kan egentligen spåras i den färdiga produkten? Hur känner man sig inför en kommersiell produkt när man själv varit med i tillverkningen? För att göra programserien *Kulturlagret* besökte jag säkert mer än 25 olika fabriker och en hel del arkiv. Jag har ju privilegiet att få besöka många arbetsplatser och fundera kring det.

När jag en gång, ung och grön, började som lokalredaktör i Kristinehamn tog jag kontakt med olika företag och institutioner i trakten, som jag skulle tänkas komma att besöka i det dagliga arbetet. Det var inte minst en del större industrier. Jag ville inte bara lansera mig – jag ville allt veta mer också. Besöket på Storfors rörverk var mitt livs första i en tung industri. Det var en miljö, som jag möjligen kände från konsten, litteraturen eller bildreportagen, men som jag aldrig tidigare satt min fot i.

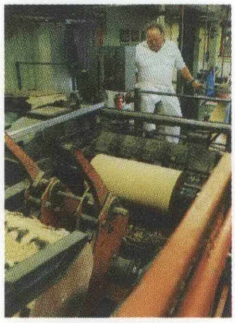

Inte bara krus och kulor – utan också glasspinnar.
FOTO FÖRFATTAREN OCH NISSE CRONESTRAND (ÖVERST TH)

Jag mötte en ny värld, en värld av sot, gnistkaskader, dån, slammer, damm och rök.

En glödande järnklump skjuts genom en serie koniska tunnlar så att klumpen blir längre och längre, godset tunnare och tunnare och rörämnet allt mer likt ett rör. Ett stadigt crescendo fyller den jättelika fabrikshallen och blir ett fortissimo när rörets ändar sågas jämna och röret kastas åt sidan med ett dån, inte olikt en större kyrkklocka. Män i blåställ, nedsotade till total avpersonifiering, rör sig som skuggor. Om någon vill meddela sig här är det rop, skrik och yviga gester som gäller.

Maskinen som paketerar Losec med tillsyn.
FOTO FÖRFATTAREN

Min unga själ blev lite solkad under vandringen. På guidens vita tygskor syntes däremot inte en fläck. Det hette skjutverket, men på väggen utanför omklädningsrummet hade någon skrivit "skitverket" med en vit krita. Ingen hade ens försökt torka bort skriften. Så var deras förhållande till sin produkt.

Nu är hela huset rivet.

Bilden av arbete

Jag ställer dagens tillverkning mot foton från förra sekelskiftet. Visst finns där skillnader, som bara kan förklaras med ett ändrat sätt att se på arbetsplatsen och på människans plats i förhållande till tekniken. Förr försökte fotografen ta fram skönheten i arbetsplatsen. Fabriken var som en helgedom. Ljus strilade in genom höga spröjsade fönster. Ofta var det stora arbetslagsbilder. Hela personalen kunde posera ute på fabriksplanen, gärna med ett slags rangordning i placeringen. Arbetaren var bara en i kollektivet, och anonym. Ändå rymmer bilderna en stolthet över det gemensamma verket. Arbetarna stod stumma som i bön och tittade allvarsamt mot kameran, som ett slags hjälppräster i ett tempel. En del av dem såg dessutom ut som patriarker, allvarsamma män med stora skägg.

Idag känns det som fotografen istället försöker lyfta fram det monotona i arbetet. Arbetet leder inte längre till gemensamma storverk utan till slit, arbetsskador. Arbetaren är inte lika anonym, men ändå ensam, ofta med hörlurar eller hörselskydd för att stänga ute oljud och sociala kontakter. Råämnen matas fram obevekligt. Det är maskinen som bestämmer arbetstempot, inte arbetaren. Förvånansvärt mycket fabriksarbete är ensamarbe-

te. Även om det är många personer i samma rum, så är arbetsmomenten individuella och i mina ögon oftast ganska enahanda och tråkiga.

Och varken förr eller nu verkar fotograferna vilja visa arbetsglädjen eller arbetsplatsen som social miljö, förutom möjligen under kaffepausen. Det är nu dags att presentera arbetets sociala sida. Det får bli nästa synvinkel, något för år 2000-talet.

Arbete och stolthet

Under reportagearbetet besökte jag alltså många industrier av de mest varierande slag. Ofta fick jag anledning att fundera över hur lika varandra de ändå var. Oavsett vilken produkt man tillverkade så var det på något sätt samma fabrik, oavsett om maskinerna spottade ut Losec eller tändstickor, stearinljus eller primuskök.

Vilket förhållande till sin vara och sitt varumärke har egentligen den som tillverkar?

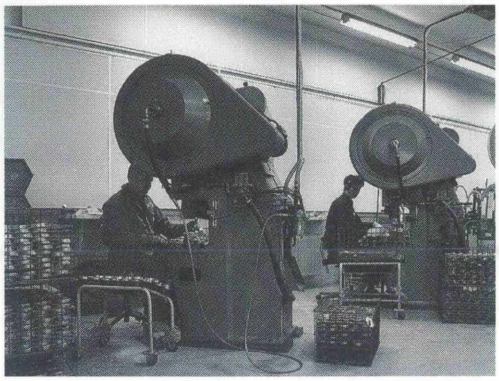
Om man tänkte att arbetet på Liljeholmens i Oskarshamn bara skulle vara ett jobb för något år efter skolan, och sedan fortfarande är kvar efter elva år: Är man då så stolt över sin produkt att man aldrig någonsin nappar ens på ett extrapris att köpa andra ljus än Liljeholmens? Om man hela dagen står och stansar ämnen till knivar, blir man då glad när man ser att varenda byggnadsarbetare i landet har morakniven hängande på blåstället?

Jo, jag tror det, för nästan överallt möttes jag och mina arbetskamrater – fotograf och ljudtekniker – med vänlighet och hjälpsamhet. Undantaget var en tillverkare i Mellansverige som inte alls ville ha besök. Han sa att det var av sekretesskäl, men jag tror att han bara var blyg. Jag tror nämligen att alla egentligen tycker det är ganska kul att vi kommer och filmar och låter dom vara med i teve och visa vad dom kan, visa sin produkt och visa hur det ser ut på deras arbetsplats, oberoende om det är stearinljus eller slipstenar som tillverkas. Det är inte bara företagsledningen och marknadsavdelningen som ger sin uppskattning och anar PR-effekter i programmets spår, utan också "golvet" ser sitt värde. Det är naturligtvis annorlunda när massmedia besöker en arbetsplats för det dom gör där till vardags – inte för att den en dag är platsen för en dramatisk nyhet.

Falu Rödfärg har tillverkats kontinuerligt i mer än 300 år och finns i andra nyanser än rött. Kontrollrummet 1998.
FOTO NISSE CRONESTRAND, TEKNISKA MUSEETS ARKIV

På Astra såg jag ett anslag (jag läser gärna anslagstavlor) om att "Astra har utsetts att få vara med..." – ett påstående som utstrålar stolthet, be-

I Abu Garcias verkstad.
FOTO NISSE CRONESTRAND, TEKNISKA MUSEETS ARKIV

ordrar stolthet eller i alla fall vill uppmuntra till stolthet. Det är naturligtvis svårare med identifikationen inom råvaruindustrin. Hur ska man kunna veta att skeppet där ute till havs är byggt av plåt jag har valsat eller att mjölkkartongen kommer från massatimmer fällt av min motorsåg?

Manligt, kvinnligt, norrländskt

Kulturlagret handlar om saker och tillverkning. Ämnet är outtömligt. Det gäller att välja ut bra exempel. Det är viktigt att teknik inte blir för grabbigt. Även om samhället inte ser ut som man hoppas, försöker jag ändå sprida exemplen mellan manligt och kvinnligt lika väl som geografiskt och blir glad när professorer och företagsledare någon gång är kvinnor och när jag hittar ett spännande tillverkningsexempel utanför Mellansverige, helst i Norrlands inland.

Men varför är många arbetsplatser så enkönade när de ändå ser så lika ut? Fabriksarbetet i sig är numera inte så varierat. Det är band som transporterar saker i olika stadier av fullbordan kors och tvärs genom rummet som en jättelik modelljärnväg. Borta är förra sekelskiftets remmar med sin livsfarliga rörelse i huvudhöjd. Nu är rörelsen i stället förlagt i arbetshöjd. Det är som gjort för närbilder. Vi glömmer nästan att ta de stora översiktsbilder, som ska visa hur arbetsplatsen egentligen ser ut, hur den är möblerad. Varför görs glasspinnar nästan bara av män, medan det är kvinnor som dominerar Losecfabriken? Det måste ligga historiska orsaker bakom. Det är nästan som i sjukvården. Fördomar, gamla vanor och intressen står för rekryteringen. Eller?

Kulturen – det är det som finns överallt

Det är lätt att bli förvånad över att det ändå finns så många "gamla" varor i handeln och i bruk fortfarande. De har blivit en del av vår kultur. Många av dessa saker var en gång uppfinningar eller resultat av nytänkande. Ta tändstickor eller Falu rödfärg till exempel. Det gällde ju faktiskt att etablera nya idéer, att få folk att förstå att man skulle smeta röd gegga på husen trots att dom var så vackra silvergrå. Det röda stack ut i landskapet som signaler, det grå smälte in. Här måste ha behövts reklam, PR och pedagogisk talang.

Det var säkert lättare med tändstickor. Tänk att lätt få fram eld att värma sig på, laga mat över och lysa upp med. Även de mest konservativa eller teknikskeptiska accepterade säkert vitsen med tändstickor. Och har

man en gång lärt sig göra eld genom att tända en tändsticka, så sitter den kunskapen kvar. Den går inte att få bort.

Det är inte alltid man noterar att en nymodighet slår igenom. En dag finns den bara där och är väl etablerad. Jag är en flitig fotograf som redan på 60-talet funderade över att man ännu inte funnit ett alternativ till den klumpiga sekelgamla metoden med kemisk film, mörka rum, silverbromid och surt fixersalt. Men så plötsligt slår det mig. Vad är det jag håller på med nu då? Jag gjorde mitt sista teveprogram på film 1986. Sedan dess är det bara elektronisk video som gäller, än så länge på videoband, snart på diskett. Men stillbilderna tar jag fortfarande hellre på kemisk än elektronisk väg.

Barndomsminnen är också kultur

När gustavsbergsfabriken bytte ägare och tillverkningen av det anrika porslinet "Blå blom" hotade försvinna bortom horisonten i öster, var det knappt jag noterade det trots att det i museivärlden gav upphov till uttryck som "utrotningshotade produktionslinjer" och väckte starka farhågor om kulturell utarmning. En utställning på Tekniska museet och ett kaffereps-samtal utgör startpunkten för *Kulturlagret.* Resten av programserien blir en resa mellan olika fabriker och miljöer, styrd av mina associationer på temat "vardagens prylar som uttryck för vår kultur". Själv har jag egentligen inget eget förhållande till "Blå blom". Den känsla och den nostalgi, som omger servisen har jag fått läsa och intervjua mig till. Kunde det rent av vara så att "Blå blom" egentligen var en regional produkt, mest såld i Gustavsberg med omgivningar och uppland, det vill säga östra Mellansverige och en bit upp i Bergslagen och Dalarna?

Min mormor drack kaffe ur koppar från Rörstrand.

Däremot är det väl ingen tvekan om det nationella och rent av globala i produkten Perstorp-plattan från Perstorp i Skåne, inte minst mönstret Virrvarr i sin genialiska design av Sigvard Bernadotte för en arbetsbänk i ett kök. Linjemönstret maskerar effektivt alla repor och eggmärken. Vi är många som vuxit upp vid virrvarret. Nu när jag möter mönstret igen, kan jag inte komma ifrån en måhända hädisk misstanke. Kan det rent av vara så att formgivaren inte helt litade på produktens förträfflighet utan gjorde ett mönster som tålde att slita på? Och rita på med för den delen.

Perstorpsplattan med det legendariska mönstret "Virrvarr" gick bra att rita på. Teckning av Frida Millander.

Inte minst namnet "Perstorp-plattan" tycker jag är ett gott exempel på svensk kultur, tydligt och präktigt, ganska tråkigt, men effektivt. Det är så långt man kan komma från våra tider när ju även varumärken ska vara sexiga.

Varumärken mer värda än varan

Varumärken ska man vårda. Det är en av ekonomiforskaren Frans Melins teser. Man ska inte splittra och inte överlasta varumärket. Husqvarna har lyckats utnyttja sitt eget namn på ett fascinerande sätt. Huskvarna är en ort vid Vättern utan närmare identitet. Finns det överhuvudtaget någon väg, järnväg eller farled som går till Huskvarna?

Men byt ut K mot ett Q. Då ligger världen öppen. I Rumänien tänker man på Husqvarnas gamla saltkvarn eller köttkvarn och köper nu en motorsåg. Polackerna minns symaskinen och de MC-tokiga tjeckerna vet vilken cykel som vann. Nu när företaget har minskat sortimentet, tjänar den gamla priskuranten som reklampelare för dagens produkter. Ett varumärke som gladde farmor, farfar och farskusinerna borde väl borga för bra gräsklippare. Så resonerar kunder världen över idag.

Ändå har Husqvarna haft tur till skillnad från termos, jeep, freestyle, windsurfer och alla andra som slarvade bort sina namn på att bli ord i vardagsspråket. På något sätt förvärvade dom sin odödlighet genom att förlora sin identitet.

Stomatol ger mig helt andra associationer. Jag vet att det är ett tandkrämsfabrikat. Ändå har jag egentligen inget förhållande till tandkrämen som tandkräm. För mig är Stomatol ett reklamnamn – Stomatol som ljusreklam vid Slussen i Stockholm, Stomatol som tecknad annons i gamla gulnade tidningar, Stomatol som en besvärjelse från förr. Ändå finns det väl någon som tillverkar Stomatol, lyckas få in krämen i en tub, stoppar tuben i en låda och säljer den för att förtjäna sitt uppehälle. Stomatol har smak, utseende, konsistens och funktion, och det finns någon som älskar Stomatol och aldrig kan tänka sig byta till Vademecum.

FOTO NISSE CRONESTRAND, TEKNISKA MUSEETS ARKIV

Vademecum å andra sidan är för mig mest små flaskor med munvatten på sjukhusens sängbord och barndomsminnet av taltråden – en av femtiotalets stora reklamsuccéer. Taltråden är mer laddad med känsla än själva tandkrämstuben. Tuben var överhuvudtaget inte intressant. Den tog man ur, sedan fäste man tråden i lådan och drog med naglarna längs tråden och då lät det som "ta-va-de-me-cum" eller "pro-va-va-de-

me-cum". Jag minns tydligt den konstiga syntetiska rösten som uppstod, men har inget som helst minne av hur tandkrämen smakade.

Hagfors och tropikerna

På Primus fabrik i Hagfors sitter en värmländska vid en maskin som trycker ihop två stansade metallplattor så att dom bildar en del till en lykta, som kan lysa upp tillvaron fjärran från alla elkontakter. Gasollyktan är en ättling i rakt nedstigande led till den lykta som fick upptäcktsresandena Sten Bergman och Gustaf Bolinder att skriva tackbrev till tillverkaren.

"Primuskök och Primuslyktor höra till de utrustningsartiklar, som måste anses oundgängliga vid forskningsresor .... Under mina fleråriga tropiska vildmarksfärder har jag verkligen lärt mig uppskatta dessa utmärkta fabrikat... Tack vare deras starka sken kunde vårt stundom rätt stora läger hållas fullt upplyst nattetid och även de närmaste omgivningarna kunde belysas, vilket har sin betydelse när vilddjur och opålitliga infödingar smyga omkring i närheten." (Bolinder)

"Under expeditionens sista dag på Kurilerna lyste vår Primuslykta lika starkt som den första, och vi kunde ej nog prisa dess förträffliga egenskaper." (Bergman)

"Dunk, dunk" säger maskinen i Hagfors och en luftstråle blåser iväg lyktdetaljen ner i en låda så att värmländskan kan ladda om. Tänker hon på Sten Bergman där borta i det fjärran Kurilerna, där han satt vid i sitt starka Primussken och prisade lyktans förträffliga egenskaper, eller är det bara ett arbete, en utkomst? Men hon ser ändå ut att vara i den ålder, då man har hört Sten Bergmans radioföredrag och drömt sig bort till okända länder och människor.

Glasspinnar och slipstenar

På Sweden Beech Sticks i Arkelstorp står en frysbox med glass i lunchrummet. I andra personalrum finns kaffeautomater, kaklådor och fruktskålar, men här i Arkelstorp i norra Skåne finns alltså stadig tillgång på glass. De tretton som arbetar här har ett personligt förhållande till varenda glasspinne i frysboxen. Ja, de har känslor för alla glassar i Sverige oavsett om det är GB, Hemglass eller Karlshamns Konsumglass. De gör mellan 1,5 och 3 miljoner pinnar per dygn. Av 4000 kubikmeter bokträ om året blir det glasspinnar i maskinerna på Sweden Beech Sticks. Stockarna

16000 slipstenar som genom åren inte passerat kvalitetskontrollen ligger runt fabriken i Burgsvik. Här syns 142 av dessa.
FOTO FÖRFATTAREN

får svälla i vatten, kapas och svarvas till långa remsor där glasspinnarna sedan kan stansas ut. Ibland präglas ett "Magnum" in, men de flesta pinnarna är anonyma. Ändå vet arbetarna i Arkelstorp om de köper en glass att det här är en av deras pinnar.

Det skulle kunna vara samma sak för den handfull personer som arbetar på Gotlands Slipsten i Burgsvik. Det är ett anrikt företag. En gång arbetade där 40 personer och då var företaget så stort att det dominerade södra Gotland och hade eget rederi för att skeppa slipstenarna ut i världen och ta med andra varor tillbaka hem. Slipstenarna fick pris och medaljer på industriutställningar för att de var så bra att slipa knivar och yxor på.

Sedan mötte företaget sitt öde – eller ska man säga att det föll på eget grepp. Kanske inte enbart men ett av de största problemen för slipstenstillverkaren var att produkterna var alltför bra. Nöjda kunder kom aldrig tillbaka. De var förlorade för generationer där söner och döttrar intill tredje och fjärde led stod och slipade sina eggar på förfädernas slipstenar ur Gotlands berg.

Eller är det här månne ytterligare ett uttryck för den svenska kulturen och det svenska – att vara duktig, men inte smart? Men jag anar en underliggande protest mot konsumismen. Det är klart det måste finnas en kulturell kvalitet i förmågan att tillverka så bra varor att kunderna aldrig behöver återkomma.